

УДК 94(477)

Андрій Криськов

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Статтю присвячено дослідженню розгляду історичною наукою радянського періоду проблем землеволодіння та землекористування в колишніх Волинській, Київській та Подільській губерніях Російської імперії після проведення реформи 19 лютого 1861 р.

Ключові слова: історіографія, землеволодіння, землекористування, Правобережна Україна, пореформений період.

Трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки на сучасному етапі стимулюють зростання інтересу дослідників до кола проблем, пов'язаних із землеволодінням і землекористуванням в Україні. Актуальним у цьому плані є вивчення різних аспектів досвіду минулого, критичне осмислення доробку істориків радянського періоду, їх основних здобутків із цієї проблеми. Без розгляду фундаменту, на якому базувалися дослідження аграрної історії пореформеної доби радянськими ученими-аграрниками, важко зрозуміти особливості сучасного етапу української аграрної історіографії, прослідкувати у ній становлення основних підходів і концепцій.

Незважаючи на досить широку представленість аграрної проблематики в радянській науковій літературі, з огляду на певну співзвучність перетворень в економіці України межі ХІХ – ХХ ст. та ХХ – ХХІ ст., існує потреба наново підняти весь комплекс проблем аграрного розвитку пореформеної доби: історії землевлаштування українського селянства, соціальних конфліктів, спричинених боротьбою за можливість володіти землею, діяльності банківської системи в аграрному секторі, її вплив на концентрацію землеволодіння тощо.

Метою статті є визначення внеску істориків радянського періоду у висвітлення питань землеволодіння і землекористування у Волинській, Київській і Подільській губерніях колишньої Російської імперії у період 1861–1914 рр.

Об'єктом є поземельні відносини, предметом – дослідження їх в історіографії радянського часу (1920-і – кінець 1980-х рр.).

Проблема аграрних відносин взагалі, і, зокрема, питань землеволодіння і землекористування, досліджувалася радянськими науковцями досить активно через призму класової боротьби на селі. Вирішальне значення для формування цієї позиції в радянській історіографії мали праці В. Леніна [1], який дійшов висновку про переважання капіталізму в сільському господарстві, хоча й підкреслив наявність численних кріпосницьких пережитків, серед яких визначальними назвав відробітки, обмеження свободи пересування для селян, стану нерівність. Також В. Ленін розвинув тезу про боротьбу двох шляхів буржуазно-аграрного розвитку – прусського й американського.

У 1920-і роки вийшли у світ перші роботи, присвячені вивченню аграрних відносин [2]. Але у центрі уваги радянських істориків того часу були питання, пов'язані із класовою боротьбою селянства, а аграрні відносини цікавили дослідників лише як умови, у яких розгорталася ця боротьба. Праці, що вийшли у той час, мали не стільки науковий, скільки публіцистичний характер. Дослідження того часу мали й інші недоліки: їх зміст підпорядковувався інтересам політичної кон'юнктури, недостатньо залучалися документальні джерела, аналіз був нерідко слабким і поверхневим, майже повністю були відсутні наукові висновки і оцінки. Так, зокрема, у праці Н. Мірзи-Авак'янц "Селянські розрухи на Україні. 1905–1907 рр." охарактеризовано селянські заворушення в роки першої російської революції. Їх причини полягали в "...тяжкому економічному стані, в якому опинилася більшість селянських господарств у початку ХХ ст., – постійні злидні, від яких не було порятунку селянській бідності" [3, с.4]. Катастрофічним малоземеллям пояснював селянський рух цього періоду на Поділлі А. Зекцер [4]. Цінною є праця М. Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.», другий том якої присвячений пореформеному періоду. Автор зробив спробу розібратися у наслідках реформи 1861 р. для землеволодіння та землекористування дворянства, селянства та, до певної міри, купецтва [5].

У 1930–1950-і рр. робота над висвітленням аграрних відносин була фактично припинена. У період із другої половини 1950-х – 1980-ті рр. в центрі дискусій важливе місце посіли питання аграрного ладу Російської імперії, рівня розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, внутрішнього устрою і організації основних типів його виробництва – селянського і поміщицького господарства. Вихід у світ статті Л. Іванова [6, с. 176–214] та монографії В. Теплицького [7] став початком спеціального вивчення земельних відносин в Україні пореформеного часу. У цих працях були розглянуті зміни в структурі землеволодіння напередодні першої російської

революції по окремих губерніях, показано процес формування буржуазії та сільського пролетаріату, ріст аграрного перенаселення, розглянуті орендні відносини, які розвивалися у напрямку поступового витіснення відробіткової оренди грошовою, переселенський рух. В. Теплицький зазначав, що труднощі у дослідженні питань землеволодіння та землекористування значною мірою пов'язані з тим, що "в Росії були відсутні елементарні передумови правильної поземельної статистики, не було земельного кадастру і системи поземельних та іпотечних книг"[7, с.149].

З початку 1960-х рр. з'являється низка узагальнюючих праць А. Анфімова [8], та С. Дубровського [9], які стали вагомим внеском у дослідження аграрного ладу капіталістичної Росії, у тому числі й губерній Правобережної України. Новизною виділялася спроба А. Анфімова розглянути поміщицьке землеволодіння, у тому числі ілюстративно і в губерніях Правобережної України, адже під пресом ідеологічних стереотипів тривалий час вважалося недоцільним вивчати історію знищеної в результаті здійснення більшовицької аграрної політики верстви.

Серед монографій, присвячених проблемам аграрних відносин, слід відзначити дослідження П. Першина [10]. Ця праця присвячена періоду від реформи 1861 р. – до жовтневого перевороту 1917 р. Автор чітко визначив умови розмежування поміщицьких і селянських земель, виразно відтворив плани земельних володінь деяких сільських товариств, дійшов висновку, що земельний голод змушував селянські маси "виплачувати землевласникам високі земельні ренти як при продовольчій оренді землі, так і під час її купівлі" [10, с.82]. Велике історико-економічне значення мають підрахунки автора щодо кількості купленої та орендованої селянами землі, розміри їх платежів за ці операції [10, с. 88–89].

Д. Пойда створив наукову школу досліджень аграрної історії України XIX – початку XX ст. Зосередившись на вивченні історії селянського руху в пореформений період у Правобережній Україні, він один із перших розробив методику його кількісних і якісних характеристик, яку сприйняли більшість істориків-аграрників. Учений стверджував, що селянські виступи скеровувалися не тільки на завоювання свободи, волі, а й на обов'язкове володіння землею [11].

Проблеми землеволодіння та землекористування в контексті аграрних відносин та класової боротьби селянства в Україні розглядаються у дослідженнях М. Лещенка [12]. Вони характеризують внутрішні процеси розвитку капіталізму в селянському і поміщицькому господарствах України, особливості розподілу селянства на сільських підприємців та сільський пролетаріат, формування сільськогосподарських робітників, їх становище і початок боротьби проти поміщиків. "Залишені після скасування кріпосного права численні пережитки феодалізму, зокрема поміщицькі латифундії, середньовічне селянське надільне землеволодіння, община, викупні платежі, відробітки і кабала, станова і громадянська не повнокровність селянина, його підкорення озброєному різкою привілейованому землевласнику..." [13, с. 39] – саме це, на думку науковця, лежало в основі аграрно-селянського питання у кінці XIX – на початку XX ст. Спираючись на дані 1905 р., М. Лещенко дав глибоку характеристику еволюції земельної власності в Правобережній Україні на рубежі XIX–XX ст., головним чином селянської та поміщицької. Цікавим є його висновок про поступове зменшення площі земельних володінь у особистих приватних власників при одночасному її зростанні у власності різноманітних громад і товариств, тобто у власників колективних [14, с. 37]. Вважалося, що головна вимога селян у пореформений період торкалася землі. Однак масштаби і радикалізм селянських рухів перебільшувалися, розглядалися без належного врахування особливостей соціальної та етнічної психології селян, їхніх суспільно-політичних уявлень і настроїв, виходячи з негативної оцінки майнового і соціального розшарування на селі.

Монографія П. Теличука присвячена економічним передумовам аграрної революції в Україні [15]. Автором введено у науковий вжиток нові архівні матеріали, зокрема, про використання поміщиками найманої праці на кабальних умовах. Детально розглянута історія дореволюційного селянського землеволодіння на основі даних земельних переписів 1877, 1905 і 1917 рр. Більше уваги автором звернуто на питання орендних відносин та земельної ренти. Він вказував на те, що "...на Україні в кінці XIX – початку XX століття земельна площа, що орендувалася селянами, скорочувалась..." [15, с.65]. Це зумовлювалося тим, що орендна плата малоземельних селян поглинала весь їх прибуток та її постійний ріст, як і зростання цін на землю [15, с.68].

У 1980-х рр. вагоме місце в дослідженнях аграрних відносин пореформеної Росії, в тому числі і губерній Правобережної України, займають монографії А. Анфімова [16]. У його працях досліджуються важливі аспекти господарського життя селян, розглянуті зв'язки його з поміщицьким землеволодінням та аграрною політикою уряду. Вперше вивчено поземельний устрій різних категорій селян, показано землеволодіння селян, відмінність його від поміщицького за розмірам і за складом угідь.

Підсумовуючи, зазначимо, що при оцінці загального внеску радянської історичної науки у вивчення питань землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України пореформеного періоду впродовж 1920-х – кінця 1980-х рр., необхідно відзначити, що цей

доробок був досить значним. Саме тоді розпочалося активне вивчення і введення у науковий обіг архівних і документальних матеріалів, розробка і осмислення окремих сторін цієї проблеми. Були створені сприятливі умови для дальшого розгляду соціально-економічного життя українського села кінця XIX – початку XX ст.

Разом з тим абсолютна більшість монографій та статей містили серйозні недоліки, головним із яких був однобічно-викривлений підхід, який базувався на «марксистсько-ленінській» концепції історії. Він зводився до того, що село на межі XIX–XX ст. було ареною класової боротьби, причина якої полягала у селянському малоземеллі, безземеллі, гнобительській діяльності панівних класів та антинародній політиці царизму. Повалення царизму, ліквідація поміщицького землеволодіння і націоналізація землі бачилися як головні і єдино вірні засоби вирішення аграрного питання. Не заперечуючи досягнень попередніх поколінь істориків, слід відзначити, що їх робота мала однобічний характер. Вони зосередили увагу на питанні щодо передумов «великої жовтневої соціалістичної революції». Роботи, що суперечили цим положенням, були визначені як ворожі і серйозно ніколи не аналізувалися. Це, в свою чергу, привело до того, що певні історичні явища, факти та події тлумачилися і оцінювалися зовсім невірно. Такий підхід зумовив ігнорування цілого ряду важливих аспектів, без яких історія українського села, в тому числі землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні пореформеного періоду, залишалася неповною. Водночас значення праць радянських науковців полягає в накопиченні фактичного матеріалу з проблеми, запровадженні в обіг нових документів, у розробці принципів оцінки селянських та поміщицьких господарств.

Список використаних джерел

1. Ленін В. І. Аграрне питання в Росії наприкінці XIX ст. / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К.: видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 17. – С. 53–129; Ленін В. І. Капіталізм у сільському господарстві / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – Т.4. – С. 89–114; Ленин В. И. Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – Т.3. – С. 1–609; Ленін В. І. Суть "аграрного питання в Росії" / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 21. – С. 291–295.
2. Руднев Н. Крестьянское движение в начале XX века / Н. Руднев. – М.: Изд. Всесоюзного общества политической истории СС-поселенцев, 1929. – 110 с.; Мороховец Е. А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции / Е. А. Мороховец. – М.-Л.: Гос. Издат-во, 1926. – 232 с.
3. Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні. 1905–1907 / Н. Мірза-Авак'янц. – Харків: Держ. видав. України, 1925. – 71 с.
4. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина 1. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904–1906 / А. Зекцер. – Вінниця, 1925. – 125 с.
5. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: у 2 т. / М. Є. Слабченко. – К.: Держвидав України, 1927. – Т.2 – 271 с.
6. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – М.: изд-во АН СССР, 1957. – Т. 60. – С.176–214.
7. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90 роки XIX ст.) / В. П. Теплицький. – К.: вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.
8. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века / А. М. Анфимов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 207 с.; Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.
9. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа / С. М. Дубровский. – М.: изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
10. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Книга I. От реформы к революции / П. Н. Першин. – М.: Наука, 1966. – 492 с.; Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – К.: вид-во АН УРСР, 1959. – 420 с.
11. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) / Д. П. Пойда. – Днепропетровск: Днепропетровское обл. изд-во, 1960. – 488 с.
12. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. / М. Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
13. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.
14. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К.: вид-во АН УРСР, 1955. – 231 с.
15. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К.: вид-во КДУ, 1973. – 190 с.
16. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.; Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1984 – 232 с.

Андрей Крыськов

**ИССЛЕДОВАНИЕ ВОПРОСОВ ПОСЛЕРЕФОРМЕННОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ
И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В ИСТОРИОГРАФИИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА**

Статья посвящена исследованию рассмотрения советской исторической наукой проблемы землевладения и землепользования в бывших Волынской, Киевской и Подольской губерниях бывшей Российской империи после проведения реформы 19 февраля 1861 г.

Ключевые слова: историография, землевладение, землепользование, Правобережная Украина, пореформенный период.

Andrij Kryskov

**SOVIET HISTORIOGRAPHY ISSUE OF LAND OWNERSHIP AND LAND USE IN THE PROVINCES
OF RIGHT BANK UKRAINE IN THE POST-REFORM PERIOD**

The article studies the consideration of Soviet historical science problems of land tenure and land use in the former Volyn, Kyiv and Podillya provinces of the former Russian empire after the reform February 19, 1861.

Key words: historiography, land ownership, land use, Right Bank Ukraine, the post-reform period.

УДК 930.2:002.2(477.43/.44)[(01)+(03)]“18-19”

Тетяна Каросва

**ДОВІДКОВІ ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ
ПРО КНИЖКОВУ СПРАВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

На прикладі вивчення книжкової справи Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. окреслено можливе коло довідкових та бібліографічних видань, які можна використовувати як історичне джерело, охарактеризовано їх джерелознавчу цінність, наголошено на високому ступені достовірності, а також відзначено специфічність змісту інформації, отримуваної за допомогою кожного виду джерел.

Ключові слова: джерелознавство, історичне джерело, довідкове видання, книжкова справа, Подільська губернія.

Специфіка об'єкту дослідження – книжкова справа – закономірно зумовлює використання значного масиву опублікованих джерел. Об'єктивним показником до цього є також радянська архівна практика збору документного масиву, яка не передбачала висвітлення повсякденного функціонування книжкових закладів, а також приватних книжкових і читацьких інтересів громадян. Довідкові та бібліографічні видання уже давно отримали визнання в історичному джерелознавстві, хоча частіше цю проблематику розробляли історики-книгознавці [1–2]. У дослідницькій роботі історики регулярно використовують їх, і це для них є настільки природним, що вони навіть не вважають за потрібне у більшості дисертаційних досліджень вказувати на використання цього виду джерел або конкретизувати інформацію, отриману із них.

Метою цієї публікації є не тільки окреслення значущості вказаного виду джерел на прикладі конкретного дослідження, а й загальна актуалізація необхідності звернення до цього виду джерел.

Об'єктом дослідження є масив довідкових та бібліографічних видань, задіяних у подібних дослідженнях, а саме: універсальні, галузеві та регіональні енциклопедії, словники, довідники, каталоги бібліотек та бібліографічні покажчики.

Предметом є інформаційний потенціал зазначених видань у досліджуваному контексті.

В універсальних енциклопедіях подається загальна інформація як про державний устрій та управління Російською імперією, формування місцевих органів влади, реформи, окремі державні акти, особливості функціонуванні книжкових закладів, так й про національні рухи, появу політичних партій, закладів освіти та культури. Персональні статті про видатних особистостей з фактографічними даними роблять їх незамінними у науковій роботі. Акумуляована інформація з вищеназваних проблем, за темою дослідження, формує гостру потребу у використанні “Энциклопедического словаря” Ф. Брокгауза і И. Ефрона [3], “Енциклопедії українознавства” [4], “Еврейской энциклопедии” [5], “Енциклопедія powszechna” [6]. Досить повно і об'єктивно історичне минуле відображається у галузевому енциклопедичному зводі знань “Енциклопедія історії України” [7].